

Марина Доросевич

(Донецьк)

ВПЛИВ РЕФОРМИ 1861 Р. НА СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ У ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Здійснено аналіз поглядів істориків української діаспори щодо аграрних перетворень у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. Розглянуто вплив аграрних реформи 1861 р. на розвиток українського сільського господарства.

Ключові слова: аграрна реформа, історіографія, модернізація, сільське господарство, кріпосне право, колоніальна характер економіка.

Осуществлен анализ взглядов историков украинской диаспоры по аграрным преобразованиям, осуществленным в Надднепрянской Украине во второй половине XIX в. Рассмотрено влияние аграрной реформы 1861 г. на развитие украинского сельского хозяйства.

Ключевые слова: аграрная реформа, историография, модернизация, сельское хозяйство, крепостное право, колониальная экономика.

The analysis of looks of historians of the Ukrainian diaspora is carried out on agrarian transformations which was conducted in Ukrainian earths in composition the Russian empire in the second half of XIX century. Influence of agrarian reforms is considered 1861 on development of Ukrainian agriculture.

Key words: agrarian reform, historiography, modernization, agriculture, serfdom, noblemen, colonial economy.

Україна до кінця XIX ст. не мала можливості проводити власну аграрну політику. Аграрні перетворення на теренах України, пов'язані із скасуванням кріпацтва 1861 р., започатковували принципово інший характер соціально-економічного розвитку українського села і селянства, зокрема спричинили глибоке руйнування властивого українському селу способу життя. Виняткового значення набуває пізнання особливостей еволюції сільського господарства пореформеного періоду у працях істориків української діаспори, методологічним

підґрунтям яких слугував народно-державницький напрямок історії України [6, с. 223].

Дослідницька діяльність щодо аграрної історії пореформеної України науковців з діаспори стала предметом уваги незначної частини дослідників.

Серед вітчизняних науковців науковий доробок української зарубіжної історіографії з проблеми розвитку сільського господарства пореформеної України сприяв формуванню нових концепційних засад на еволюцію аграрної галузі другої половини XIX – початку XX ст., надаючи їй націоналістичного забарвлення в оцінці причин, подій та наслідків селянської реформи 1861 р. Це дозволило з новітніх, наукових позицій проаналізувати історію економічного розвитку України, відійти від марксистсько-ленінської методології, долаючи класову обмеженість досліджень та матеріалістичний детермінізм. Напрацювання українських істориків в зарубіжних осередках еміграції знайшли відображення, зокрема, у працях С. Борисевича, І. Власюка, В. Шевченка, О. Лисенка, О. Рудя, О. Гуржія, В. Бондара, В. Орлика та багатьох інших. Представлені праці не містять детального аналізу реформи 1861 р., у своїй більшості присвячені окремим питанням її впливу на соціально-економічний розвиток українських земель. Окремо слід виділити працю Б. Винара “Економічний колоніалізм в Україні та інші праці”, історика діаспори, у якій він надає історіографічний аналіз української еміграційної економічної літератури. Автор зазначає, що значно занедбано історичне вивчення економіки України передреволюційного періоду і майже немає ґрунтовних праць, присвячених еволюції земельних відносин в Україні. Отже, на сьогоднішній день, на жаль, немає спеціальних публікацій, присвячених ґрунтовному аналізу української зарубіжної історіографії з проблеми аграрного реформування.

Мета даного дослідження полягає у створенні уявлення про погляди істориків з української діаспори на аграрні перетворення в Україні пореформеної доби.

Джерельне підґрунтя статті склали праці істориків з української діаспори, найбільш яскравих представників державницької школи в українській історіографії, таких як В. Липинський, Д. Дорошенко, О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко, В. Верига, Б. Винар, О. Субтельний. Їхні дослідження вирізняються глибиною аналізу економічного становища українських земель другої половини XIX – початку XX ст.

Серед праць, присвячених аграрній галузі України в умовах розвитку капіталізму, привертають увагу роботи визначного економіста та соціолога О. Мицюка – “Община і земельна реформа” (1917, Лубни) та “Земельні реформи на Україні” (1921, Львів), – які детально розглядають розвиток общинного землеволодіння та його вплив на еволюцію аграрного сектору в Україні. Монографії “Історія політичної економії” та “Аграрна політика” (два томи) продовжують дослідження науковцем цієї теми. В рамках аналізу наслідків реформи 1861 р. в Україні в збірнику “Сільське господарство України” якісно вирізняється стаття К. Мацієвича “Завдання аграрної політики і її напрямні у переходову добу” (Прага, 1942).

Широке коло питань у зарубіжній українській історіографії пов’язано з розвитком сільськогосподарської кооперації під впливом століпінської земельної реформи. Так, у праці визначного дослідника соціально-економічної історії України І. Витановича “Історія українського кооперативного руху” (1954, Нью-Йорк) простежено історію розвитку організаційних форм господарського життя в Україні. Науковець підкреслює, що кооперативні форми, зокрема, в землеробстві, слугували засобом для економічної самооборони українського народу в утисках російської колоніальної економіки. Один із кращих знавців сільського господарства К. Кононенко у праці “Ukraine and Russia. A History of the Economic Relations between Ukraine and Russia, 1654 – 1917” (Marquette University Pres. Milwaukee, 1958, 257 с.) характеризує ситуацію в сільському господарстві в Україні після реформи 1861 р.

Заслугою дослідників з діаспори, передусім, є їхній погляд на економічну історію України очима українського історика, спростовуючи ідеологічні штампи радянської історіографії щодо скасування кріпосного права в Україні. Заходи Російської імперії в аграрному секторі розглядаються ними під кутом зору їхнього впливу та значення для українського населення, хоча в окремих випадках такий підхід і хвибує на суб’єктивізм. Водночас необхідно констатувати, що праці мали переважно синтетичний узагальнюючий характер, внаслідок чого вони трактували проблему переважно в політичному аспекті, а та невелика кількість робіт, що присвячена окремим розвідкам, обмежується вузьким колом суто теоретичних економічних питань.

Радикальні зміни в аграрній галузі другої половини XIX – початку XX ст. в Україні історики діаспори пов’язують з проведеною російським урядом селянською реформою 1861 р. При цьому вони під-

креслюють, що для становища тогочасного українського селянства вирішального значення набувало усвідомлення владою необхідності впровадження реформи, її відповідності закладеному у ній кінцевому задуму щодо мети і завдань. Саме тому багато уваги приділено питанню передреформеної ситуації в тодішньому українському селі.

О. Субтельний, розмірковуючи про причини проведення селянської реформи, представив декілька поглядів різних історичних шкіл на цю проблему, які включають економічні та політичні чинники як внутрішнього, так і зовнішнього характеру (відкриття чорноморських портів і дедалі активніша участь землевласників у світовій торгівлі; малякїсна непродуктивна крїпацька праця та безгосподарність поміщицьких господарств; селянські заворушення та створення “революційної ситуації”; модернізація армії у зв’язку з поразкою Росії в Кримській війні; вплив системи західного лібералізму) [8, с. 325].

Д. Дорошенко і Н. Полонська-Василенко, наприклад, схильні підкреслювати роль у реформі української ліберальної інтелігенції, яка в своїй зворушливій прозі, поезії (зокрема, Т. Шевченка) і полеміці піддавала крїпацтво моральному осудові [5, с. 290]. На відміну від радянських дослідників, які розглядали переважно адміністративний бік земельної реформи 1861 р., природне прагнення селянства мати землю, його боротьбу за звільнення, історики діаспори приймають до уваги, передусім, самостійні чинники існування “української економіки” (початок цьому поклав О. Оглоблин), яка поступово переростає в поняття “територіальної української економіки” [1, с. 98].

Сільське господарство України у ХІХ ст. базувалося на двох укладах. З одного боку – на крїпацькому, який охоплював понад половину селян. Іншим, у всьому без винятку протилежним тогочасному крїпацькому укладу в українському селі, був уклад великих землевласників. Це посилювало соціальні протиріччя на селі, які час-від-часу набували різного роду гострих відкритих форм. На цій основі необхідність реформ на селі ставала все більше очевидною. У ній, як і слід було очікувати, найбільше були зацікавлені селяни. Одночасно з цим її прихильниками ставала зростаюча кількість землевласників і поміщиків, які виробництво продукції сільського господарства поступово доповнювали її переробкою на місцях. На території України це, передусім, стосувалося розвитку спиртової промисловості та цукроваріння. Проте, як показав час, найближчі результати реформи для сільського господарства були далекі від очікувань, які на них покладалися. Адже в результаті її проведення занадто багато земель за-

лишилось у поміщиків, а надміру високі викупні платежі за одержану від поміщиків землю підірвали можливості розвитку селянських господарств.

Характерною рисою проведення аграрної реформи в Російській імперії, на думку О. Субтельного, стало те, що на ній особливо нажилися поміщики України, де точилася найгостріша боротьба за землю. Внаслідок цього селяни Лівобережної та Південної України потерпіли від реформи набагато більше, ніж їхні російські сусіди. У Лівобережній і Південній Україні пани залишили в себе 27,6% селянської землі. За даними Д. Дорошенка, по Україні наділ землі на особу чоловічої статі становив 4,5 дес. й цю землю оцінено було на 45% більше її справжньої вартості. Розмір наділу взагалі був зменшений на 40%, у Полтавській і Катеринославській губерніях селяни втрачали 37% свого попереднього наділу, на Чернігівщині на 25%, у Харківщині на 31% [5, с. 292]. Н. Полонська-Василенко показала, що наслідком реформи було катастрофічне збільшення числа малоземельних селянських господарств, які мали до трьох десятин. У Лівобережній Україні таких господарств було 43,3, а в Південній Україні – 27,6% [7, с. 312]. Виняток становило Правобережжя, де уряд мав на меті обмежити значення польського поміщицького елемента та поліпшити стан українського селянства, яке вороже поставилося до польського повстання. Указ від 30 липня 1863 р. збільшив селянські наділи на 18%. Але виграючи на розмірі наділів, колишні кріпаки втрачали на дуже завищених цінах, які вони мусили платити за землю. В цілому у Правобережній Україні, де землевласниками були представники польської шляхти, дворянське землеволодіння скорочувалося дуже повільно: у 1905 р. воно становило 75% усіх приватновласницьких земель [2, с. 252].

Негативне значення для розвитку українського землеробства мала, на думку В. Вериги, російська політика переселення на Південь, яка спричинила ще більше зростання малоземельних селянських господарств. У 1860-х рр. селянство Київської, Чернігівської, Полтавської і Харківської губерній відчувало великий брак землі, тоді як родючі землі Півдня України російський уряд заселяв переселенцями з російських губерній або німецькими колоністами. В одній лише Херсонській губернії відведено для переселенців 26 533 дес. державної землі, а з 1881 р. по 1893 р. в усіх трьох південних українських губерніях – 157 946 дес. [2, с. 252]. Як показує В. Верига, після реформи 1861 р. площа землі дев'яťох губерній України становила 47 760 тис. дес., або по-

над 11% площі європейської Росії; з того під посівами було 19 727 тис. дес. У 1884 р. площа орної землі в Україні зросла до 23 463 тис. дес., що становило 22% посівної площі європейської Росії, на яких було зібрано у середньому 66 млн. т зерна в 1880 рр. до 123 млн. в 1900 р., або 24% загального збору європейської Росії. Більшість цієї землі на півдні України опинилася в руках російських поміщиків [2, с. 251].

Інша особливість реформ в Україні зумовлювалася формами землеволодіння. На відміну від Росії, де понад 95% жили общинами, в Україні общинні володіння були рідкістю. За підрахунками О. Субтельного, понад 80% селян Правобережжя й майже 70% Лівобережжя вели одноосібне господарство. Відтак більшість українських селянських родин отримували індивідуальне право на землю й несли особисту відповідальність у сплаті боргу за неї. Така ситуація сприяла зміцненню й без того розвиненої прив'язаності до приватної власності, що відрізняло українських селян від російських [8, с. 329].

Провідною рисою еволюції пореформеного сільського господарства України було те, що воно набувало дедалі більше торговельного, підприємницького характеру. Землеробство перетворювалося на товарне виробництво і все більше поглиблювалася спеціалізація. Так, наприкінці XIX ст. український регіон характеризувався щонайменше шістьма економічними районами торговельного землеробства, серед яких, згідно оцінці багатьох істориків, провідну роль відігравав район торговельного зернового господарства, представлений в межах у Катеринославській, Таврійській і Херсонській губернії. Центром комерційного українського землеробства стали степові її частини, на початку XX ст. тут збирали 43% світового врожаю ячменю, 20% пшениці та 10% кукурудзи. Україна постачала на експорт 75,1% озимої та 38,5% ярої пшениці європейської Росії [8, с. 340].

У 1860-х рр. зароджувався в Україні кооперативний рух, основним завданням якого було допомогти звільненому селянству. І. Витанович дослідив формування в Україні кооперативного руху, основним завданням якого була допомога звільненому селянству. За його спостереженням, перші кооперативи були створені в Харкові у 1866 р. (споживча) і в Гадячі на Полтавщині у 1869 р. (кредитова), але російський уряд, боячись будь-якої організації громадських сил, довгий час ставився ворожо до кооперації і гальмував її розвиток на селі. У 1894 р. М. Левитський почав організувати хліборобські артілі, головною в Херсонській губернії. За його почином кооперативний рух розширився по дев'яти українських губерніях [4, с. 105].

В цілому реформа 1861 р. внесла значні зміни в процес удосконалення організації і форм господарювання як поміщицьких, так і селянських господарств. Але цей процес мав ряд проблем, які стосувалися сільськогосподарських виробників усіх рівнів заможності. До їх числа належали досить високі ціни на сільськогосподарську техніку, високоякісне насіння і добрива, а для селян ще й ціни на землю, як купівельні, так і орендні; низький рівень агроекономічних знань. Внаслідок незавершеності реформи перехід до більш перспективних капіталістичних форм і методів ведення господарства на селі був повільним. Темпи й шляхи цього переходу перебували у прямій залежності від феодальних пережитків, як прямого наслідку проведення реформи “зверху”. В Україні найбільш сильними феодально-кріпосницькі пережитки були в Чернігівській, Полтавській та Харківській губерніях, які належали до районів змішаної системи господарювання. Порівнюючи нові тенденції в сільському господарстві в умовах розвитку капіталізму відносно українських окремих територій, переважна більшість дослідників діаспори вважає, що ознаки капіталістичної системи домінували в губерніях Правобережної України. Якщо ж говорити про прусський і американський шляхи утвердження капіталістичних стосунків, то перший з них був визначальним на Лівобережній і Правобережній Україні, в той час як у південних губерніях – другий.

Хоч скасування кріпаччини у 1861 р. звільнило селян Російської імперії від поміщиків, воно не покращило їхнього економічного становища. Великою перешкодою в розвитку селянського господарства було багатомужжя та нерозмежованість землекористування між поміщиками і селянами. На селянському господарстві негативно позначалася природна структура ґрунту наділів, що була, як правило, значно гіршою, менш родючою (піщані, суглинкові, болотисті ґрунти). Брак землі, як і великий попит на харчові продукти, спричинили до перетворення колишніх пасовиськ та землі гіршої якості – на орні поля. У 1850 – 1870 рр. багато селян виїхало з Лівобережної України на Кубань і Південну Україну. Наприклад, з Полтавської губернії протягом 1861 – 1876 рр. виселилося у пошуках землі 6340 сімей, з них 34,7% виїхали в Південну Україну, 50,2% – на Кавказ і 7 родин – до Сибіру й на Далекий Схід. Як зазначає В. Верига, все це робилося планово згідно з великодержавною політикою “русифікації окраїн”. Унаслідок того з 1795 по 1897 р. питома вага українського населення в шістьох губерніях України скоротилася приблизно на 13% [13].

Поштовх, отриманий сільським господарством і промисловістю за рахунок скасування кріпосного права, зауважив О. Субтельний, вичерпав свій потенціал вже до початку XX ст. Хронічний брак грошей, характерний для 90% населення України, мав значні наслідки для економіки. Більшість селян не могли дозволити собі купити ні додаткової землі для прирощення наділів, ні сучасного реманенту (вже не кажучи про машини) для підвищення продуктивності. У Лівобережжі близько половини селян не мали ні коней, ні якісного залізного реманенту. Селянин-орач, упряжений у дерев'яний плуг, був в Україні звичайним явищем. Проте з точки зору селянина основною причиною його недолі був брак не грошей, а орної землі.

До того ж, вважає О. Субтельний, природна стихія ускладнювала ці проблеми до катастрофічних розмірів. У другій половині XIX ст. Російська імперія, як і більшість країн Європи, переживала демографічний вибух. В Україні чисельність населення за менш ніж 40 років зросла на 72%. У 1890 р. на кожен акр орної землі Правобережжя припадало майже вдвоє більше населення, ніж у 1860 р. [8, с. 336]. Наприкінці XIX ст. надлишок робочої сили у селах на Правобережній і Лівобережній Україні становив приблизно 2 183 тис. дорослого чоловічого населення [2, с. 253].

Наслідки цих взаємопов'язаних проблем – перенаселення й нестачі землі – незабаром дали себе відчутти в українському селі підвищенням цін на землю. Останні, за підрахунками О. Субтельного, у деяких регіонах, насамперед у південних степах, у 1900 р. у 3 – 4 рази перевищували ціни 1861 р. і ще більше унеможлилювали купівлю селянами додаткової землі, якої вони так нагально потребували [8, с. 336].

Наприкінці XIX ст. почалося переселення українських селян за межами України за Дон і на Кубань. Частина українського населення посунулася ще далі на схід, на Волгу і за Урал, до Середньої Азії, до берегів Тихого Океану, на т. зв. Зелений Клин, де кожна переселена родина отримувала безплатно 100 дес. землі. Тільки за п'ять років (1896 – 1900) на Зелений Клин емігрувало майже чверть мільйона людей, а за час від 1896 до 1914 рр. число емігрантів з України “За Урал” нараховувало 1 600 000 осіб. При цьому, наголошує В. Верига, важливою рисою міграції був виїзд середньозаможних селян, які, продавши свою землю, мали початковий капітал на розбудову нового господарства. Найбідніші селянські маси залишалися на місцях і збільшували ряди безробітних. Отже, та міграція не розв'язувала питання надлишку селянського населення, яке задрісно дивилося на ве-

ликі землеволодіння й вимагало від уряду розподілу великих маєтків поміж безземельних. Таким чином, міграція не розв'язувала питання надлишку селянського населення, яке вимагало від уряду розподілу великих маєтків поміж безземельних [2, с. 254].

У 1875 – 1895 рр. попит на зерно, що експортувалося з України в Європу, різко впав і продаж землі став загальним явищем. Селянською надільною землею торгувати заборонялося, проте селяни всіляко обходили відповідні закони, купуючи і продаючи свою землю. Певний прогрес в аграрній галузі намітився з організацією в 1882 р. Земельного банку, через який здійснювалось кредитування селян при купуванні ними поміщицьких земель. Внаслідок цих обставин до рук селян перейшло в Україні близько 4 млн. дес. землі. Н. Полонська-Василенко наводить дані, які свідчать про зростаючу тенденцію збільшення землі у приватній власності селян: у 1861 р. на Україні селянам належало 45,7% всієї землі, року 1913 – 57%, а року 1916 – 65%. За чотири десятиріччя (з 1863 по 1902 рр.) в ринковий обіг України надійшло понад 25,6 млн. дес. приватновласницької землі. Основу фонду, який підлягав перерозподілу, становили землі дворян. За 30 років вони втратили майже 6 млн. дес. землі, що становило більше однієї третини загальної площі землеволодіння на Україні. Дворянське землеволодіння скоротилося за 1877 – 1905 рр. на 49%, на Лівобережжі – на 35% [7, с. 341].

Втрачена дворянами та іноземними підданими земля перейшла до купців, духівництва, міщан, селян та інших станів, селянських, міщанських громад і товариств. У цьому процесі селяни посідали перше місце. В Україні лише через Селянський поземельний банк на початку ХХ ст. було реалізовано селянам близько 1 млн. дес. дворянської землі. Проте купувати землі могли не всі, тому частина селян її орендували, в основному, за гроші. До орендованих селянами належало 21,3% надільних площ.

Скасування кріпосного права не привело до розв'язання аграрної проблеми. Величезна частина землі належала землевласникам-дворянам. В 1905 р. в Україні налічувалось 32,5 тис. панських маєтків, які охоплювали 10,9 млн. дес. Водночас 3 млн. селянських господарств належали 20 млн. дес. землі.

Н. Полонська-Василенко серед землевласників виділяє магнатів, "дрібнопомісних" поміщиків, які мали по 100 і менше дес. землі. Таких поміщиків було в Україні 21 304 тис., і мали вони пересічно по 21 дес. Великих маєтків на початку ХХ ст. було в Україні 11,191

тис. Налезало їм 10,4 млн. дес. землі, на кожного з магнатів припадало пересічно 930 дес. Були латифундії по кілька тисяч десятин, 2 835 тис. власниками маєтків, що мали понад 1 тис. дес., належало 7,8 млн. дес., тобто 68% дворянської землі. Дрібно- та середньоземельні поміщики, не маючи сили конкурувати з магнатами, наприкінці XIX – на початку XX ст. поступово зникали [7, с. 409].

Як пише В. Верига, в середовищі українського селянства ще з часів проведення земельної реформи почався процес розшарування сільського населення. На початку XX ст. найчисленнішу групу селянства України становили бідні селяни: з 3,1 тис. господарств 1,55 тис. мали менше 3 дес. на кожне. Близько 1 млн. господарів були середньозаможні і 558 тис. – заможними господарями [2, с. 253]. Отже, реформа 1861 р. не задовольнила селянство, зокрема українське. Як правило, бідні селяни не мали відповідного реманенту, посівного матеріалу, худоби, щоб витримати конкуренцію із заможнішими господарствами. Тому вони часто розорювалися і продавали свої наділи, являючи собою дешеvu робочу силу для промислових підприємств.

Таким чином, історики з української діаспори показали, що сільське господарство України другої половини XIX ст. було інтегральною частиною російського економічного комплексу. Щодо Правобережжя, то тут реформа 1861 р. мала ще й політичне підґрунтя: підриу впливу польської шляхти. Очевидною була невідповідність її наслідків очікуваним результатам. Розробка і проведення аграрної реформи було зорієнтовано переважно на соціально-економічні інтереси поміщиків.

Дослідники показують специфіку розвитку сільського господарства в Україні. Якщо господарства Лівобережної та Правобережної України пішли пруським шляхом розвитку, то в Південній Україні, де селяни отримали, взяли в оренду чи купили досить багато землі, сільське господарство пішло американським шляхом. Але, попри все, розвиток капіталізму в українському селі супроводжувався удосконаленням форм землеволодіння, перетворенням землі на товар, формуванням селянської власності на землю, майновою диференціацією – появою сільської буржуазії та пролетаріату, формуванням товарно-грошових відносин, впровадженням нових досягнень агротехніки, поглибленням спеціалізації регіонів. Капіталізація аграрного сектору в Україні сприяла швидкому розвитку товарного землеробства. Протягом 60 – 90-х рр. XIX ст. посівні площі в Україні невпинно зростали. Україна відігравала дедалі помітнішу роль не лише на

загальноімперському, а й на світовому ринку. Водночас незавершеність, половинчастість реформи 1861 р. посилила протиріччя між колоніальним господарським визиском Росії щодо України, зумовлене традиційним російським централізмом, та потребами розвитку аграрного сектору “українського” господарства на шляху капіталістичної модернізації [3, с. 72].

Отже, головним досягненням видатних істориків української діаспори є обґрунтування ними думки про Україну пореформеної доби як окремих господарчий терен. Повертаючись до подій в Україні після 1861 р., історики з діаспори підкреслюють позитивне значення звільнення селян з кріпацтва, одночасно виділяючи “українську специфіку” реформи. На їхній погляд, територіальна проблема української економіки була тісно пов’язана з національними та соціальними інтересами України і її політичним станом.

Водночас слід зазначити, що еволюція земельних відносин в Україні пореформеної доби не стала предметом спеціальної уваги істориків з діаспори. Вони цей аспект розглядали в контексті ширшої проблеми – державотворчого потенціалу України, його економічного підґрунтя. Ретроспективний огляд реформування сільського господарства на теренах українських земель у складі Російської імперії у другій половині XIX – початку XX ст. у працях істориків з діаспори відіграли важливе значення у підтримці традицій української історичної науки. Передусім тому, що вони акцентували увагу на його наслідках для українства, корегуючи погляди радянських науковців.

На сьогодні науковий доробок українського зарубіжжя щодо вивчення аграрних перетворень на теренах України після 1861 р. ще не досліджений належним чином. Подібна ситуація, по-перше, пов’язана з віддаленістю більшості діаспорних архівних документів і матеріалів і відносно нетривалим часом з початку публікацій наукової спадщини українських істориків діаспори. Великий масив інформації, яка могла б суттєво доповнити картину економічного розвитку України у другій половині XIX – початку XX ст., потребує подальшого скрупульозного аналізу, систематизації та узагальнень. Все це дозволить поглибити уявлення про різні аспекти еволюції аграрної галузі в сільському господарстві пореформеної України в працях істориків діаспори.

Джерела та література:

1. Верба І. В. О.П. Оглоблин / І.В. Верба // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 92–102.
2. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Верига. – Львів : Світ, 1996. – 446 с.
3. Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні та інші праці / Б. Винар. – Нью-Йорк; Львів; Париж : Українське історичне товариство, Наукове товариство ім. Т. Шевченка в Європі, Національна Академія Наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 2005. – 476 с.
4. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк : ТУК, 1964. – 614 с.
5. Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х томах / Д.І. Дорошенко. – Т. 2: Від половини XVII століття. – К. : Глобус, 1992. – 349 с.
6. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. – К. : Либідь, 1992. – 608 с.
8. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1994. – 510 с.